

**СОФІЯ ВІТТ-ПОТОЦЬКА: ВНЕСОК У РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В
УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРО-2012**

Представлено історичну постать Софії Вітт-Потоцької, ім'я якої пов'язує між собою три туристичних дива України – Національний дендрологічний парк «Софіївська» в Умані, Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець» та Хотинську фортецю. Матеріал статті є цікавий для туристів – вболівальників Євро-2012 (особливо поляків та греків), для яких доцільно організувати одноденну екскурсію з Києва до Дендрологічного парку «Софіївка» в Умані.

Represented historical figure of Sofia Witt-Potocka, whose name is connected with three touristic wonders of Ukraine – National Dendrological Park “Sofiyivka” in Uman, National Historical and Architectural Reservation “Kamenets” and Fortress of Hotyn. Article material is interesting for tourists – soccer fans EURO-2012 (especially for Poles and Greeks), and for them there is a sense to propose a one-day trip from Kyiv to National Dendrological Park “Sofiyivka” in Uman.

Постановка наукового завдання. Туристичні дива України, що були визначені в 2007 р., мають у своєму складі три, назви яких поєднані з однією історичною постаттю – Софією Вітт-Потоцькою, яку в другій половині XVIII ст. п'ять найбільших королівських дворів Європи визнали найвродливішою жінкою епохи Просвітництва. До цих туристичних чудес України належать Хотинська фортеця, Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець» та Національний дендрологічний парк «Софіївка» в Умані. Якщо перші два були лише місцями перебування пані Софії в певний час, то останнє диво – Дендропарк «Софіївка» завдячує прекрасній грекині всім – і назвою, і ідеєю, і втіленням, і сучасним статусом. Отже, на часі є розкрити зв'язки Софії Вітт-Потоцької з наведеними туристичними чудесами України та показати значення «Madame la Comtesse» (Пані графині (франц.)) у розвитку туризму (в історичному контексті і в сучасному) на Поділлі, Буковині та в Україні.

Літературні джерела та публікації охоплюють як польськомовну літературу [3; 7], так і україномовну [1; 2], включаючи деякі праці автора [4; 5; 6].

Метою статті є розкрити значення постаті Софії Вітт-Потоцької у розвитку туризму на Поділлі та в Україні як в історичному контексті, так і в сучасному, враховуючи проведення Євро-2012 в Україні та Польщі.

Виклад основного матеріалу. З ім'ям Софії Главані, primo voto Вітт (Перший шлюб (лат.)), secondo voto (Другий шлюб (лат.)) Потоцька, пов'язана історія найфеноменальнішого сходження шаблями суспільного визнання, яке тільки знала історія моралі колишньої Речі Посполитої. Коли Софія Главані, як проста дівчина грецького родоводу з Стамбулу вступила на подільську землю в 1779 р., маючи дев'ятнадцять років, в її гаманці лежало всього сто рублів, які за дорученням інтернунція Карла Боскампа їй видав військовий комендант Кам'янця-Подільського Ян Вітт, і це було все її

майно. Коли ж наприкінці свого життя в 1822 р. графиня Софія Потоцька склала заповіт (який було покладено до архіву Імператорської Опікунської ради Російської імперії), вона заповідала своїм дітям рухомість і нерухомість, загальна вартість яких перевищувала 10 млн. рублів. Стільки їй залишилося після смерті другого чоловіка Станіслава Щенсного Потоцького, а це ж була тільки частина (до того ж менша) величезного багатства одного з найзаможніших польських магнатів, яким вона розпоряджалася впродовж багатьох років. Сприятливий збіг обставин не раз високо підіймав ціну її зів'ялої вже краси, ціну, оплачену тяжкою працею сотень тисяч українських селян.

Щодо соціального походження Софії Главані, то існують дві версії. Перша, яка нині визнана істинною, виводить її родовід із збіднілої грецької родини, що мешкала в передмісті Стамбулу. Слід зазначити, що після захоплення Візантійської імперії в 1453 р. турками-османами та утворення Османської імперії з столицею в Стамбулі (за Візантії-Константинополі), положення грецького населення стало надзвичайно важким. Бувша титульна нація Візантійської імперії в Османській імперії трактувалася та всіляко принижувалася, як народ другого сорту: по-перше, тому що не турки, по-друге, тому що християни (не мусульмани). Особливо важким було становище грецьких жінок, оскільки чоловіки-греки могли знайти собі роботу в торговельному плаванні між численними островами Грецького архіпелагу, в торгівлі, навіть у турецькій поліції (нижні чини). Саме з такої родини походила Софія (у дитинстві її звали Дуду), батько якої служив за найнижчим рангом у міській поліції та невдовзі помер. Зрозуміло, що після цього родина Главані потрапила в скрутне становище.

Інша версія походження Софії Вітт-Потоцької нав'язана з легендою про її аристократичне походження з родини Панталіса Маврокордато, члена княжої грецької родини, спорідненої з давніми володарями Візантії. Правнучка Панталіса нібито вийшла заміж за молодого грецького магната Челіче й народила від нього Софію. Версія про знатне походження Софії з княжого роду Челіче де Маврокордато всіляко поширювалася родиною першого її чоловіка – Вітт, а потім – родиною Потоцьких, ну і, зрозуміло, самою Софією.

У житті Софії Главані було чотири головних дебюти (рис. 1). Уперше вона дебютувала в ролі грецької служниці в польській місії в Стамбулі, яку очолював королівський інтернунцій (посол) Карл Боскамп – Лясопольський (1777-1778 рр.). Її на цю посаду влаштувала мати. Головним завданням Дуду на цій посаді було розважати посла та подобатися його гостям.

Другий дебют був складнішим – вона стала дружиною офіцера Речі Посполитої, сина коменданта Кам'янецької фортеці (до речі, найбільшої в Польщі на кінець XVIII ст.) майора Юзефа Вітта, вступила в права шляхетського стану, опанувала його етикет. Усі ці події в житті Софії Главані, тепер уже Софії Вітт, відбувалися далеко від Стамбулу – вже на Подільській землі, в Україні. Як це сталося? Отже, після закінчення

терміну своєї місії в Стамбулі, Боскамп повертався до Варшави і Дуду вмовила взяти її з собою. Вони проїжджали через Хотин, де заміжом за турецьким баші (начальником) була її сестра (за іншими даними – тітка), потім через Кам'янець-Подільський, де з Софією познайомився та закохався у неї Юзеф Вітт. 14 червня 1779 р. він узяв шлюб з нею в парафіяльному костюлі в Зіньківцях (передмістя Кам'янця).

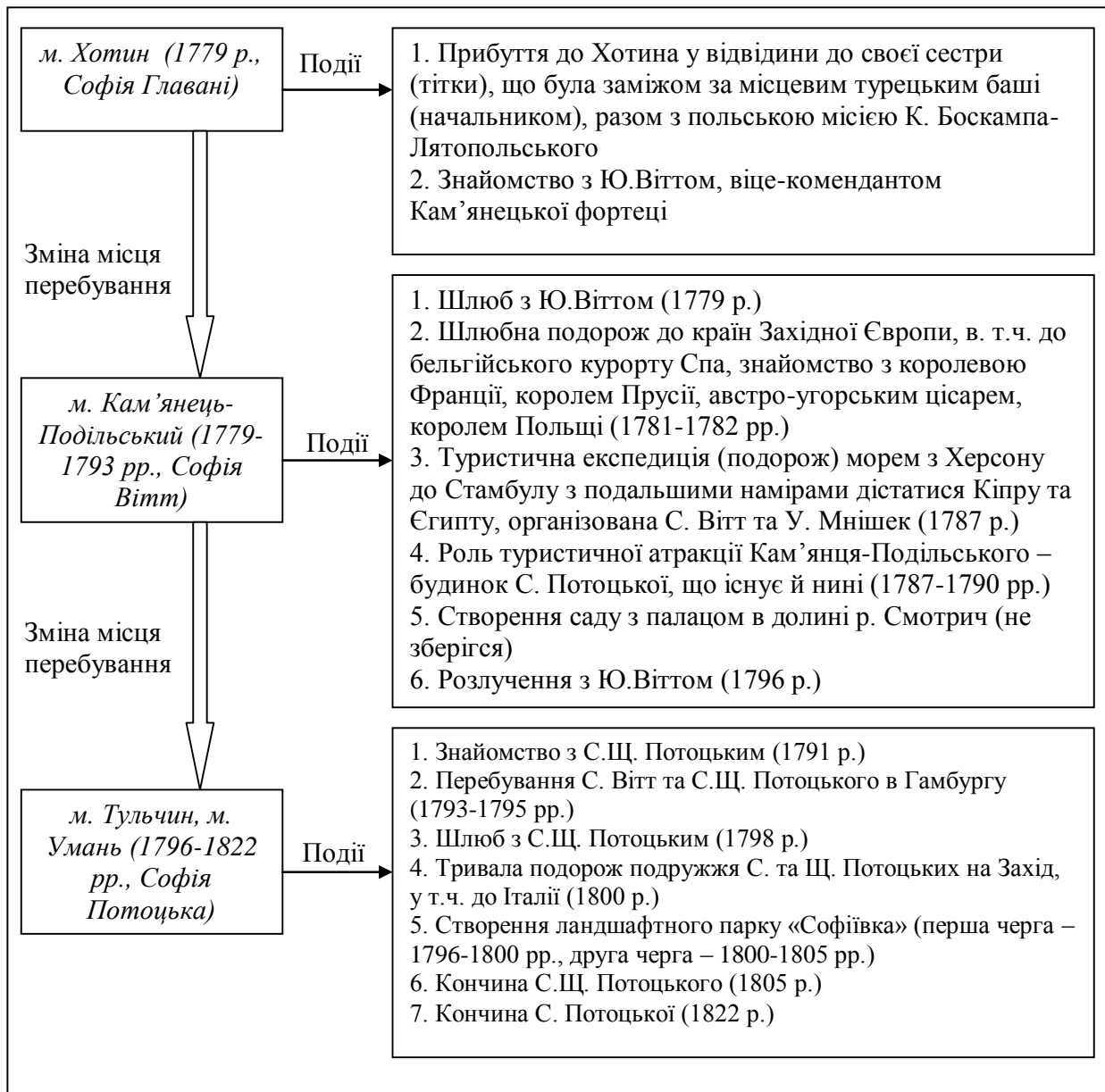

Рис. 1. Роль С. Главані-Вітт-Потоцької у створенні туристичних об'єктів на Поділлі та зв'язок подій її життя з сучасними туристичними дивами України – Хотинською фортецею, Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець» та Національним дендрологічним парком «Софіївка» в Умані, авторська розробка

Отже, в житті Софії Главані-Вітт Кам'янецький період тривав з 1779 до 1793 рр. Чим він відзначився з точки зору туризму? Перш за все тим, що протягом 1781-1782 рр. це молоде подружжя перебувало у весільній

подорожі в Європі – в Німеччині, Бельгії, Франції і Австрії. І тут відбувся третій дебют Софії Главані – як дами вищого світу, як уславленої красуні, що стала окрасою королівських салонів у Варшаві, Берліні, Парижі, Відні (відповідно – її знайомство з польським королем Станіславом Августом Понятовським, пруським – Фрідріхом II, французькою королевою Марією Антуанеттою, австрійським цісарем Йосипом II). До речі, знайомство Софії Вітт з австрійським цісарем відбулося на відомому бельгійському курорті Спа, який у другій половині XVIII ст. був модним місцем літніх зустрічей вишуканої публіки з багатьох країн Європи, передусім із Франції, Англії, Австрії. Приводом до щорічних приїздів у Спа була гадана лікувальна властивість тамтешніх мінеральних вод, яким приписували надзвичайно велику шкалу застосувань, насправді ж до Спа їхали переважно порозважатися. Спа вважався не лише модним, а й дуже вишуканим курортом. Сюди приїжджали найвідоміші європейські магнати й фінансисти, а нерідко й вінценосні особи. Софія та Юзеф Вітт були, мабуть, одними з перших подільських «туристів», що завітали до Спа (і напевно першими, які залишили офіційну згадку про це – рис. 2). Але саме тут у Спа, відбувся третій дебют, що відкрив перед Софією шлях на вершини суспільної ієрархії, та означав важливу якісну зміну в її житті: саме в цей момент вона перестала бути просто дружиною майора Юзефа Вітта, у той час, як майор Юзеф Вітт став просто чоловіком славнозвісної красуні Софії.

Усе свідчить про те, що Софія швидко відмовилася від своїх колишніх безтурботних і фривольних манер поведінки; вона й далі була для всіх неймовірно ввічливою, милою, кокетливою, якщо це допомогало їй заручитися прихильністю якогось впливового сановника чи магната, але найбільше дбала про те, щоб зберегти своє нове суспільне становище, яке так несподівано здобула для себе. Вона уникала (принаймні публічно) зайвої фамільярності в поведінці з своїми залицяльниками, хоча вже у 1780-1781 рр. Поділлям почалися ширитися плітки про її короткочасні романи та різні «пасажі», які через кілька років набудуть великого розголосу в усій Польщі і навіть за її межами.

Після великої тріумфальної подорожі Європою, під час якої Софія звикла до обожнювання з боку найчільніших осіб Варшави, Берліна, Парижа, Відня, повернення до маленького містечка на південно-східних кордонах Речі Посполитої, населеного переважно вояками, вірменами-торговцями та кримінальними злочинцями (які відбували кару в замкових льохах) було для неї сумним та нудним. Кам'янець-Подільський, легендарна та найбільша фортеця Речі Посполитої на її південно-східних кордонах, на той час уже значно підупав, але стрімкі масивні мури фортеці над Смотричем, північною притокою Дністра в добу правління останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського вважалися ще міцними укріпленнями, які за невеликих видатків на модернізацію, могли б обернутися на неприступну твердиню.

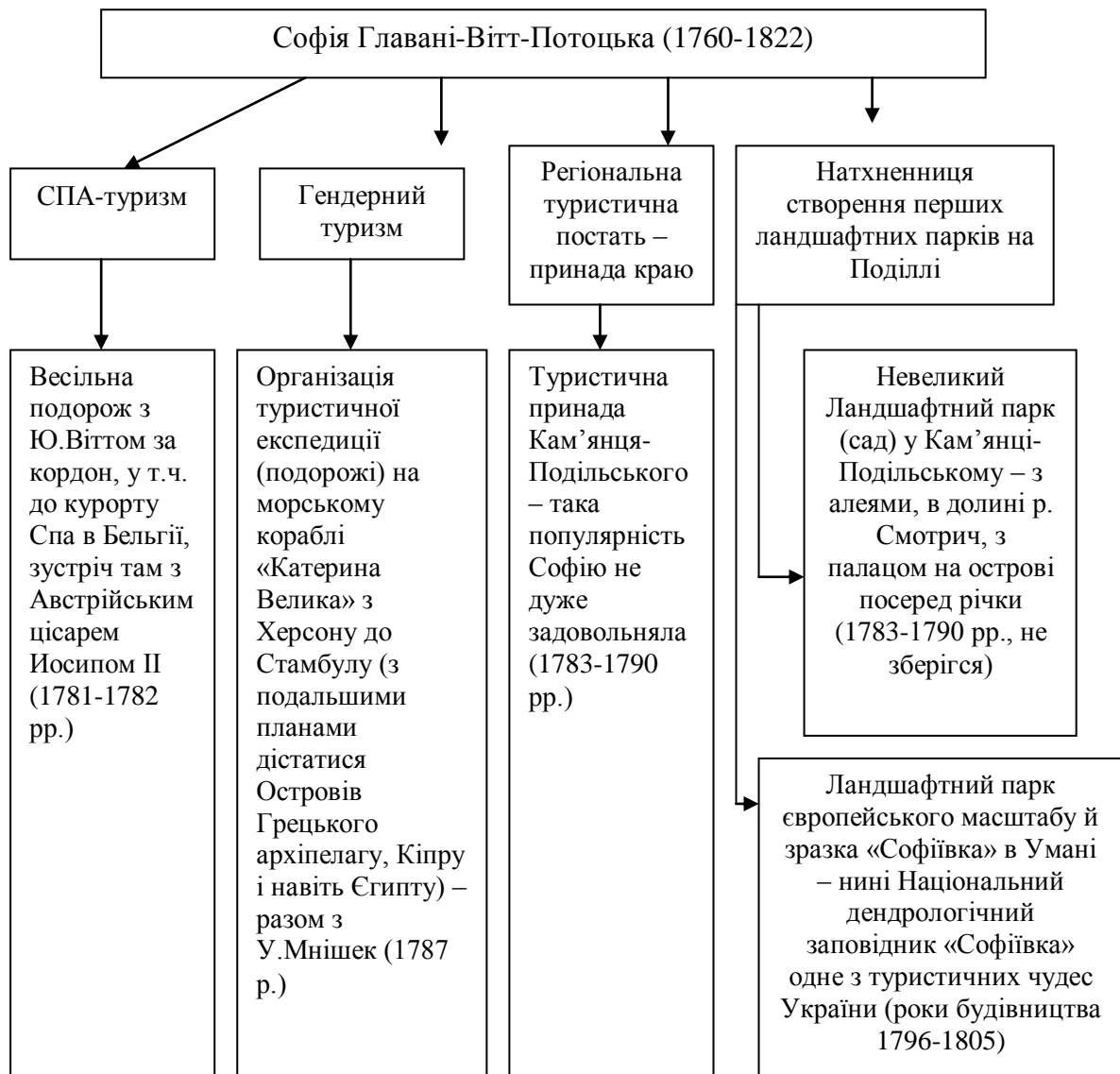

Рис. 2. Внесок Софії Главані-Вітт-Потоцької (1760-1822) у зародження й розвиток туризму в Україні Авторська розробка

Місто, що розкинулося в підніжжі замку, мальовниче, відреставроване стараннями коменданта Яна Вітта (який одночасно виступав й архітектором), природним каньйоном оточене водами Смотрича, який майже замкненим зливом охоплював увесь Кам'янець (нині це – Старе місто), з населенням, що сягало декілька тисяч осіб, було важливим торгівельним центром на тзв. Галицькому торговельному шляху, що вів з Німеччини й Польщі через Галичину та Поділля до Молдови, а далі – до самого Стамбулу. Тут можна було придбати лейпцизькі, вроцлавські, російські й турецькі товари, такі як, наприклад, цитрини, помаранчі, волоське або нікопольське вино, воблу (сушену рибу), рибу свіжу, вуджену, мариновану, кав'яр, осетрину, віск, лій і шкіри. З Стамбулу, Криму кам'янецькі купці-вірмени привозили килими, оксамит, зброю, вина, дорогі пахощі, пряності-все те, що складало комфорт тодішнього побуту. Головним осередком торгівлі в Кам'янці був

Вірменський ринок, куди прибували каравани верблюдів з східними товарами, по які приїжджали купці з півночі та заходу. В місті функціонувало ще два ринки – Польський та Руський.

Але для Софії Вітт всього цього було замало. І її можна було зрозуміти. Замість пишних салонів європейських столиць-набагато скромніші покої гарнізонного помешкання генерала Вітта; замість галантних аристократів, дипломатів і двірських сановників – юрба безцеремонних офіцерів місцевого гарнізону й подільської провінційної шляхти, які нахабно залицялися до вродливої пані віце-комендантші. Її обожнювала половина чоловіків усього околу, вона викликала захват у приїжджих, і в такий спосіб отримала статус своєрідної «туристичної принади» Кам'янця, але така популярність її не дуже задовольняла, до того ж це не додавало їй доброї слави. Не допомогло й те, що Юзеф Вітт спеціально для Софії улаштував у долині Смотрича літній палац з садом. Алеї саду протягнулися вздовж обох берегів річки, були прикрашені екзотичними квітами та деревами. Софія, в платті з криноліном, який вона першою одягла в місті, походжала по саду, зриваючи з дерев жовтогарячі персики та стиглі груші. Але незабаром і це їй знудилося. Софія шукала будь-якого приводу вирватися нарешті з Кам'янця у широкий світ.

У серпні 1787 р. вона разом з пані Уршулею Мнішек, дружиною кам'янецького хорунжого, вирушила у велику туристичну експедицію (подорож) до Стамбулу та на острови Грецького архіпелагу (з наміром дістатися аж до Єгипту), у якій взяли участь понад тридцять осіб. Про цю дивну й загадкову подорож часто згадується в приватній та офіційній кореспонденції від 1787 р., але й нині про неї відомо небагато. Так, досі не вдалося з'ясувати, чи то була просто екстравагантна розважальна прогулянка пересичених дам та їхніх кавалерів, чи може, як вважали деякі історики, закамуйфльований розвідувальний захід, інспірований одним з європейських дворів напередодні сподіваної війни між Оттоманською Портою і Росією та Австрією. Відплиття відбулося з російського порту Херсон на кораблі «Катерина Велика». У складі товариства дам було дев'ять, чоловіків – двадцять три. Відомо, що на судно також взяли музикантів і шатра, щоб час від часу робити висадки на берегу моря. Попливли тим самим шляхом, яким понад сто з лишком років тому ковзали по чорноморських хвилях легкі козацькі чайки, раптово нападаючи на прибережні турецькі селища і навіть на передмістя Стамбулу. На жаль, відомі прізвища тільки частини цих незвичайних туристів. Крім Мнішек і Вітт, в експедиції взяли участь дві панни Секежинські. Серед чоловіків був генерал К. Менчинський (який перебрав на себе обов'язки адміністратора та скарбника подорожі), С. Тарновський, капітан кавалерії Скварський, Я.Остроруг (розповідали, що під час подорожі він невтомно фліртував з пані Вітт), якийсь полковник Ключевський, двоє Здековських, Новаковський, Кшижановський. Імена решти учасників експедиції невідомі до сьогоднішнього дня [3, 135]. По прибутті до Стамбулу думки учасників експедиції щодо подальшого

подорожування поділилися. Пані Мнішек, можливо, була схильна плисти якомога швидше до Архіпелагу, а Софія, мабуть, воліла якомога довше затриматися в Стамбулі, оскільки саме тут для неї приготували зустріч, завдяки якій вона зразу стала дамою номер один експедиції й остаточно затьмарила своїх попутниць. До того ж у Стамбулі жила її родина.

Російський чорноморський порт Херсон, заснований у 1775 р., швидко розростався і через десять років був уже найважливішим торговельно-транспортним центром цієї правобережної України. Через Херсон після 1783 р. велася головна російська та польська торгівля з середземноморськими портами та країнами Близького Сходу. Серед інших товарів щороку в Херсонському порту на чужоземні судна вантажили понад 2000 пудів подільської й української пшениці. Кількість мешканців Херсона ніби то складала 50 000, у місті діяло кілька французьких і грецьких домів, які були посередниками в експорті та імпорті різних товарів із Польщі та Росії до Стамбулу, Марселя, Кадікса й Неаполя. Функціонували тут і дві польські контори – П.Потоцького та П. Теппера. Було тут і польське консульство, відкрите за наказом Станіслава Августа в 1783 р. Через початок російсько-турецької війни в липні 1787 р. уся привабливість туристичної прогулянки пішла нанівець. Учасники експедиції поділилися в Стамбулі на малі групи: одні збиралися продовжувати експедицію запланованим раніше маршрутом, незважаючи на воєнну небезпеку, інші вирішили повертатися додому кружним безпечним шляхом. Пані Вітт належала до останніх і через Відень, Варшаву і Львів безпечно повернулась до Кам'янця. Відносини її з Юзефом Віттом, який після смерті батька став генералом і комендантом Кам'янецької фортеці, були остаточно зіпсовані, хоча вона народила йому сина Яна.

У 1791 р. починається четвертий і останній дебют Софії Главані-Вітт – її відносини з наймогутнішим магнатом Польщі – Станіславом Щенсним Потоцьким. Маєтки Потоцького займали територію близько 1,5 млн. га, на нього працювало 130 000 кріпаків в Україні та Польщі, а річний дохід господаря Тульчина перевищував 3 млн. польських злотих. Під час балу в Яссах, яким ушанували день іменин імператриці Катерини II він, можливо, вперше відкрив Софії свої почуття. В польській історії, зокрема історії Першої Речі Посполитої, постать С.Щ. Потоцького не тішиться доброю славою. Вважається, що саме він разом з коронним гетьманом К. Браницьким та польним гетьманом С. Жевуським, утворивши Тарговицьку конфедерацію, спрямовану проти короля Польщі Станіслава Августа Понятовського, забили останній цвях в труну Першої Речі Посполитої, зробивши можливим другий поділ Польщі 1793 р. та зникнення незалежної польської держави з мапи Європи внаслідок третього і останнього поділу Польщі в 1795 р. Але нас у даній статті більше цікавить доля Софії Главані-Вітт, яка на новому етапі свого життя та суспільної кар'єри на Поділлі вирішила зв'язати своє майбутнє з Щенсним Потоцьким. Для історії дворічної гамбурзької еміграції цього магната разом із Софією Вітт

в 1793-1795 рр., на жаль, бракує будь-яких джерел. Можна тільки приблизно уявити, як виглядало їхнє безтурботне існування в цьому великому німецькому портовому місті (наприкінці XVIII ст. воно налічувало близько 130 000 мешканців). В 1795 р. Софія ще Вітт подалася до Варшави, а потім Львова, щоб розпочати справу про розлучення з Юзефом Віттом. Тим часом, ще в 1793 р., в Мінську, Софія народила Щенсному Потоцькому сина, якого назвали Константином. Це був перший з вісьмох дітей, які мали народитися від нешлюбного, а потім шлюбного зв'язку Софії Главані з Станіславом Щенсним Потоцьким. До шлюбного узаконення цього зв'язку Софія народила ще двох дітей – Миколая і Гелену. Але всі троє позашлюбних дітей померли ще в ранньому дитинстві. Натомість щасливо зросли ті п'ятеро дітей, які народилися вже після шлюбу Щенсного з Софією.

Риску майже 17-річного заміжжя Софії Главані за Юзефом Віттом було підбито в 1796 р., коли була узгоджена і підписана в Львівському суді розлучно-майнова угода, яку підписали обидві сторони, а також свідки. Деталі цієї угоди можна взяти в [3, 266-267]. Але залишалася ще одна перешкода – шлюб Щенсного Потоцького з Юзефіною. Незважаючи на це, Софія Главані вже з 1796 р. проживала разом з Щенсним у його маєтку в Тульчині (нині Вінницька обл.). Осівши в Тульчині, Щенсний робив усе, що було в його змозі (а міг він багато), аби надати привабливості цій місцевості в очах вродливої грекині. На острові посеред тульчинського ставка він спорудив турецьку лазню, оточену колонами з майстерною різьбою в мавританському стилі, а розкішне обладнання для лазні за великі гроші спровадив із Стамбулу. Тож Софія могла розкошувати тут у турецьких ваннах, до яких звикла ще замолоду. Та найщедрішим та безумовно найпрекраснішим подарунком Щенсного Софії був великий парк під Уманню (нині Черкаська обл.), названий «Софіївкою»; саме цей парк згодом став найдовговічнішою і найславетнішою пам'яткою, пов'язаною з її ім'ям (нині – це Національний дендрологічний парк «Софіївка», позначений серед семи Туристичних чудес України). Творцем «Софіївки» (автором топографічного та архітектурного проектів парку, а також керівником усіх робіт) був талановитий офіцер польської артилерії, який до 1793 р. перебував на службі Речі Посполитій, капітан Людвік Метцель (1764-1848). Це була дійсно магнацька фантазія – її реалізація протягом дев'ятох років (1796-1805) обійшлася, за оцінками, в 15 млн. польських злотих. Під Умань тисячами зганяли панщинних селян з возами й лопатами; мрамур, статуї, гідравлічні машини Метцель замовляв у країнах Західної Європи; рідкісні види дерев і саджанці найрізноманітніших рослин, які не зустрічалися в Україні, привозили аж з Туреччини. За чотири роки (до 1800) було закінчено найважливішу частину парку з двома штучними ставками, горішнім і долишнім. Різниця рівнів цих ставків становила 23 м; оригінальна гідравлічна конструкція, яку спроектував Метцель, підводила струмінь води до фонтана в долишньому ставі з мінімальною затратою енергії, завдяки чому фонтан

бив на висоту 20 м. Удаля просторова архітектура, каскади, штучні гроти, мальовниче розміщення буйної рослинності становили головні принади цього чудового парку, який ще й нині вважається найгарнішим парком у всій Європі. «Софіївка» дуже швидко набула величезної популярності, ще за життя Софії її відвідували численні туристи й про неї багато писалося. Софія до кінця свого життя дуже любила цей парк, який носив її ім'я. Їй лестило, що ця чудова пам'ятка садово-паркової архітектури – данина її вроді закоханого в неї Щенсного. Із «Софіївкою» пов'язувалися найприємніші спогади про перший період її спільного з Потоцьким життя в Україні.

Великий день у житті Софії Главані настав 17 (28) квітня 1798 р., коли в тульчинському костьолі перед шлюбним вівтарем вона нарешті здобула право носити прізвище Потоцької. Про життя Софії й ситуацію в Тульчині протягом 1799-1805 рр. відомо небагато. Деякі дані свідчать, що 1800 року (на своє сорокаріччя) вона разом зі Щенсним здійснила тривалу подорож на Захід, під час якої серед інших країн відвідала Італію. За якийсь час після повернення з цієї подорожі Софія народила другого сина, зачатого в шлюбі зі Щенсним – Мечислава, в наступні роки на світ по черзі прийшли дві доньки – Софія й Ольга, нарешті, наймолодший син Болеслав. Точні дати народження цих дітей, на жаль, невідомі. Станіслав Щенсний Потоцький помер у Тульчині в березні 1805 р., у віці п'ятидесяти трьох років. Софія пережила його на 17 років і закінчила своє життя в 1822 р., 12 (24) листопада. Її тіло поклали на вічний спочинок не в Тульчині, а в Умані, неподалік від її улюбленої «Софіївки». Однак там вона пролежала нецілу чверть століття. 1832 р. маєток і парк під Уманню, якими понад десять років володів перший шлюбний син Щенсного та Софії Олександр Потоцький, було конфісковано на користь російської державної скарбниці. «Софіївка» отримала нову назву – «Царицин сад» - і перейшла у власність імператорської родини. Невдовзі домовину з тлінним прахом Софії Потоцької перевезли з уманської церкви до Тального в Уманському повіті, яке успадкувала після матері її дочка Ольга Потоцька-Наришкіна. Її поставили в підземеллі місцевої церкви, яку згодом, 1846 р., було перебудовано. Після 1917 р., в період тзв. радянської секуляризації більшості сакральних споруд в Україні та Росії, церкву в Тальному знову перебудували й призначили для інших потреб. Однак гробниць у підземеллі цієї будівлі ніхто не чіпав. Нині у відновленій церкві й досі спочиває прах тієї, яку в другій половині XVIII ст. п'ять найбільших королівських дворів Європи визнали найвродливішою жінкою епохи Просвітництва.

Висновки. Постать Софії Вітт-Потоцької має тісні й розгалужені зв'язки з зародженням та розвитком туризму в Україні. З її ім'ям пов'язаний (і названий) Національний дендрологічний парк «Софіївка», занесений в перелік «Семи туристичних чудес України» (рис. 2). З її життям пов'язані ще два туристичних дива України – Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (де Софія Вітт провела

майже 17 років свого заміжжя за віце-комендантом, згодом комендантом Кам'янецької фортеці, майором, згодом генералом Юзефом Віттом і де ним був створений для неї ландшафтний парк, який на жаль, не зберігся до нашого часу) та Хотинська фортеця (де вона перебувала проїздом у Кам'янець). Софія Вітт, мабуть, однією з перших подолян відвідала відомий й нині курорт Спа в Бельгії. Її можна вважати й засновницею «гендерного туризму» в Україні, якщо згадати подорож до Стамбулу та на Грецькі острови, організаторками якої були дві жінки – подолянки Софія Вітт та Уршуля Мнішек. Можна пригадати й інші зв'язки Софії Вітт-Потоцької з зародженням та розвитком туризму в Україні, але й наведеного вище, на нашу думку, цілком достатньо, щоб присвятити статтю цій непересічній жінці епохи Просвітництва, чиє життя пройшло в Україні, на Поділлі, й до цього часу викликає цікавість як українських, так і іноземних (особливо польських та грецьких) туристів. А найкращою згадкою і пам'яткою на честь Софії Вітт-Потоцької є Національний дендрологічний парк «Софіївка», який й нині викликає захоплення в тисяч відвідувачів з усіх куточків світу. Його буде цікаво відвідати й Українським та іноземним туристам – відвідувачам ЄВРО-2012 (особливо полякам та грекам) протягом одноденної екскурсії з Києва.

1. Будзей О.В. Вулицями Кам'янця-Подільського / Серія «Історичні місця України / О.Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
2. Винюкова-Волкова В. Легенди старого Кам'янця / В. Винюкова-Волкова. - Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 48 с.
3. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки /З польськ. пер. А Андрухів /Серія «Життєписи»/ Є. Лоек. – Київ: Юніверс, 2005. – 448 с.
4. Смирнов І.Г. Логістика туризму: Навч. пос. / І. Смирнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.
5. Смирнов І.Г. Логістичний аспект туристичних чудес України: заповідник «Кам'янець» // Географія та туризм. – Вип. 11. – 2011. – С. 136-148.
6. Смирнов І.Г. Туристичні чудеса України в етнографічному туризмі: заповідник «Кам'янець» (транспортно-логістичний аспект) / І.Смирнов // Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Сімферополь: ЦРОНІ, 2011. – С. 84-87.
7. Dr Antoni J. – Rolle: Losy pieknej kobiety/ Wybor pism. – Krakow, 1966, T.1. - С. 148-198.